

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het vergeten electoraat: vrouwen en verkiezingen

Koopman, M.J.; Leijenaar, M.H.

Citation

Koopman, M. J., & Leijenaar, M. H. (1983). Het vergeten electoraat: vrouwen en verkiezingen. *Acta Politica*, 18: 1983(2), 242-261. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452345>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452345>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het vergeten electoraat: vrouwen en verkiezingen

M. J. Koopman en M. H. Leijenaar

'Wij hebben in dit inleidende hoofdstuk een beeld proberen te schetsen van de achtergronden van Jan Stemmer, de gemiddelde Nederlandse kiezer' (*De Nederlandse kiezer 1977*, 1977, p. 22)

Wat levert ruim 25 jaar kiezersonderzoek – 1956 tot 1982 – op aan kennis over het politieke gedrag van vrouwelijke kiezers? De literatuur (*De Nederlandse kiezers*, 1956, 1967, 1971, 1972, 1973, 1977 en 1981) beschouwend treffen we een beeld aan dat vrouwen:

- verschillen in politiek gedrag vergeleken met mannelijke kiezers, en
- dat deze 'afwijkingen' in het algemeen als negatief beoordeeld worden, maar tevens
- dat deze verschillen welhaast als 'natuurlijk' worden beschouwd.

Verschillen worden geacht aanwezig te zijn in opkomst, kennis, betrokkenheid en politieke activiteiten op allerlei niveaus. De richting van deze verschillen geeft vrijwel altijd aan dat vrouwen minder politiek geïnvolveerd zijn dan mannen. Voeg hierbij nog de suggestie dat vrouwen zich in hun partijkeuze in grote mate laten leiden door hun eventuele mannelijke partner en eerder bewogen worden door politiek irrelevante factoren, dan is het beeld compleet van de vrouw die veel meer dan de man afwijkt van het vaak gehanteerde beeld van de ideale staatsburger in een democratie. Daarbij doelt men dan op een burger die geïnformeerd en betrokken is, weloverwogen politieke keuzes maakt op basis van relevante argumenten en in staat is de eigen belangen te behartigen.

Het beeld van de a-politieke vrouw keert terug wanneer wij naar de actoren in de politieke arena kijken: vrijwel alle politieke functies worden door mannen bekleed.¹ In de literatuur wordt dit beeld alleen beschrijvend gepresenteerd. Vrijwel nergens wordt een poging ondernomen de vraag te stellen, laat staan te beantwoorden, *waarom* deze verschillen er zouden zijn. Kennelijk worden ze al snel als een 'natuurlijk gegeven' gezien: vrouwen zijn nu eenmaal meer onderdaan dan burger.

In dit artikel zullen wij aan de hand van gegevens van de nationale kiezersonderzoeken sinds 1971 nagaan hoe accuraat dit algemene beeld is en of er in die periode – de periode van de 2e feministische golf – een actieve

vrouwenbeweging – veranderingen optreden.

Vrouwen en politiek

Vrouwen hebben zelf hun plaats in de politiek moeten bevechten. De strijd om het actieve en passieve vrouwenkiesrecht duurde lang – zo ongeveer van 1890 tot 1919 – en kende vele felle momenten (Posthumus v.d. Goot e.a., 1977, p. 137). Als argumenten tegen het toekennen van kiesrecht aan vrouwen werden in die tijd o.a. aangevoerd:

- de man is de drager van het gezag; de dienende taak van de vrouw ligt in het gezin; het is niet haar roeping deel te nemen aan het openbaar bestuur;
- de man vertegenwoordigt, als hoofd van het gezin, mede de vrouw;
- de vrouw is teveel gevoelsmens om in de politiek objectief te kunnen oordelen;
- de ware vrouwelijkheid zal in de politiek – cetera paribus – te lijden hebben;
- de vrouw heeft reeds een grote indirecte invloed; het is overbodig haar ook nog directe stem te geven' (Schokking, 1958, p. 29, 30)

Een actieve inzet en lobby naar het parlement en de mobilisering van de publieke opinie door vrouwenorganisaties die zich sterk beijerden voor het vrouwenkiesrecht, resulteerde uiteindelijk in 1919 in het algemeen kiesrecht voor vrouwen en mannen boven de 23 jaar (Posthumus v.d. Goot e.a., 1977, p. 135-137). De invoering van het vrouwenkiesrecht heeft, ondanks bange verwachtingen van de tegenstanders, geen grote veranderingen tot gevolg gehad. De politieke machtsverhoudingen tussen de politieke partijen bleef gelijk; de vertegenwoordigende organen werden niet overspoeld met vrouwelijke politici, noch stemden vrouwelijke kiezers massaal op de vrouwelijke kandidaten.

Nog immer geldt dat ongeveer 90% van de kiezers de stem uitbrengt op de lijsttrekker van de politieke partijen. De strijd om een zetel werd en wordt gevoerd binnen de partijen, die immers de lijstvolgorde vaststellen. En veel partijbestuurders gaan er nog van uit dat vrouwelijke kandidaten minder op prijs gesteld worden door de kiezers dan mannelijke kandidaten (Gubbels, 1977, p. 33).

De strijd voor het vrouwenkiesrecht was voor velen een strijd voor grotere integratie en zeggenschap van vrouwen in het publieke gebeuren. Deze politieke strijd is, na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919, een tijd minder intens gevoerd om begin zestiger jaren weer op te laaien. Politieke participatie wordt, evenals in het begin van deze eeuw, opnieuw een punt van discussie in verschillende (vrouwen)organisaties. Globaal

wordt de discussie gevoerd in termen van:

- *democratische normen* – de gelijke kansen die een democratie wordt geacht te kenmerken, lijken minder aanwezig te zijn als bepaalde groepen (c.q. vrouwen) systematisch in allerlei aspecten ondervertegenwoordigd zijn;
- *macht en invloed* – deelname aan politiek betekent invloed uitoefenen op allocatie van macht, met alle consequenties die dat heeft voor bij voorbeeld de verdeling van de overheidsoutput; een geringere participatie betekent dat vrouwen minder mogelijkheden hebben hun eigen belangen te articuleren en te verdedigen, waardoor de kans bestaat dat vrouwen een kleiner aandeel hebben in die overheidsoutput;
- *de wijze waarop politiek bedreven wordt* – hier doelt men zowel op de manier waarop men politiek bedrijft, als op de inhoud van de politiek: het (h)erkennen van maatschappelijke en politieke aspecten aan problemen die traditioneel niet onder de openbare, maar onder de privésfeer werden gerubriceerd.

Het democratiserings- en vrouwenemancipatieproces, de discussies over de voor- en nadelen van politieke participatie van vrouwen, hebben ontegenzeggelijk effect gehad op de relatie vrouwen en politiek. Een belangrijk moment is geweest de erkenning van overheidswege van de maatschappelijke achterstand van vrouwen, geformuleerd in termen van een specifiek emancipatiebeleid. Een tweede effect van genoemde ontwikkelingen is de verschuiving in de definiëring van problemen waarmee de politiek zich moet bezighouden. Onderwerpen als abortus, pornografie, seksueel geweld, omgangsrecht na echtscheiding zijn pas de laatste jaren expliciet onderwerp van politieke bespreking geworden. Dit draagt bij tot een groeiend politiek bewustzijn: de herkenning en erkenning dat het in de politiek ook om vrouwen gaat; dat privé zaken vrijwel altijd geraakt worden door politieke beslissingen en dat met tal van meer traditionele onderwerpen als onderwijs, werkgelegenheid, inkomensverdeling en volkshuisvesting tevens een vrouwenbelang verbonden is (Leijenaar en Janssen, 1981, p. 38, 39).

Bovendien erkennen vrouwen de noodzaak om zich in de politiek als vrouwen te manifesteren: acties als 'Stem op een vrouw' worden gevoerd; vrouwenorganisaties in politieke partijen organiseren zich in een gezamenlijk overleg en brengen tijdens de formaties van '81 en '82 een manifest uit, waarin ze aandacht vragen voor enkele gemeenschappelijke punten met betrekking tot het te voeren emancipatiebeleid. Ook op het parlementaire niveau functioneert sinds kort het zogenaamde Kamerbreed Vrouwenoverleg, een overlegorgaan van vrijwel alle vrouwelijke leden uit Eerste en Tweede Kamer.

Tenslotte is een stijging waarneembaar in deelname van vrouwen in vertegenwoordigende organen als gemeenteraad, Provinciale Staten, Tweede en Eerste Kamer², en in de systematische aandacht die recentelijk vrijwel alle politieke partijen – vooral in verkiezingsprogramma's – schenken aan de emancipatie van vrouwen.

Vrouwen en kiezersonderzoek

Eén van de tegenwerpingen in de discussie om het vrouwenkiesrecht was de opvatting dat het *gezin* de kleinste politieke eenheid was, waarin de man de overige gezinsleden vertegenwoordigde. Het algemeen kiesrecht voor vrouwen en mannen impliceerde een verschuiving naar het volwassen individu als kleinste politieke eenheid (Rendel, 1981, p. 18). Het vrouwenemancipatieproces in de zestiger en zeventiger jaren benadrukt nog eens de relatie tussen de individuele vrouw en politiek.

In kiezersonderzoek is van begin af aan aandacht besteed aan het kiesgedrag van allerlei groepen uit het electoraat: groepen die gedefinieerd worden in termen van leeftijd, sociale klasse, godsdienst etc. Op grond van het bovenstaande zou men verwachten dat electorale onderzoekers ook aandacht schenken aan vrouwen als groep. De vraag is nu of dat ook zo is.

Na analyse van een aantal vroege electorale studies, zoals Campbell c.s. 'American Voter', Almond en Verba's 'Civic Culture' en Lane's 'Political Life', concluderen Bourque en Grossholtz (1973, p. 227) dat vrouwen in geen der studies als aparte groep behandeld worden. Opvallenderwijze is één van de eerste werken op dit gebied, namelijk Tingstens 'Political Behavior' uit 1937, een uitzondering: ruim één derde van het boek is gewijd aan de politieke participatie en politieke attitudes van vrouwen (Tingsten, 1937, p. 10-79). Maar ook Tingsten gaat evenals zijn Nederlandse collega's in de verschillende publikaties over de nationale kiezersonderzoeken niet verder dan een beschrijving van de geconstateerde verschillen tussen vrouwen en mannen in electoraal gedrag. Het beeld dat politiek een mannenzaak is, wordt bevestigd en geaccepteerd.

Verklaringen van electoraal gedrag worden gezocht in enerzijds sociale kenmerken als religie en sociale klasse en anderzijds in sociaal-psychologische factoren als partijbinding, issues en gerichtheid op kandidaten. Bovendien betreft men in het verklaringsschema een aantal attitudes zoals politiek zelfvertrouwen, politieke kennis en belangstelling. In het algemeen wordt er weinig aandacht besteed aan de variabele geslacht. Voorzover er naar gekeken wordt is het in hoeverre vrouwen overeenkomen met of afwijken van mannen in electoraal gedrag. De gevonden verschillen worden dan verklaard met verwijzingen naar de verschillen in sociale

positie en politieke socialisatie:

'Al vanaf de geboorte worden jongens en meisjes onderscheiden. Zij worden verschillend behandeld; van hen wordt ook verwacht dat ze zich verschillend gedragen. Bij volwassenen bestaat vanouds het beeld van de man als hoofd van het gezin en de vrouw als huisvrouw en moeder' (*De Nederlandse Kiezer* 1977, 1977, p. 16).

Op basis van hun studie naar de wetenschappelijke aandacht voor vrouwen in ondermeer electorale studies, komen Bourque en Grossholtz (1973, p. 227, 228) tot een drietal inhoudelijke verklaringen voor het geconstateerde tekort aan aandacht. Verklaringen die ons inziens tevens gelden voor de houding van de Nederlandse verkiezingsonderzoekers.

Als eerste noemen zij de acceptatie van betreffende wetenschappers van het bestaan van een 'natuurlijke dominantie' van mannen. Het politieke leiderschap van mannen wordt als een normaal of zelfs natuurlijk gegeven beschouwd en leidt niet tot wetenschappelijke nieuwsgierigheid om dit politieke overwicht van mannen te verklaren. De uitspraak dat vrouwen hun echtgenoten volgen in stemkeuze, terwijl slechts gegeven is dat binnen het gezin de vrouw en man hetzelfde stemgedrag vertonen, is tevens hierop terug te voeren (Goot en Reid, 1975, p. 13). Immers voorzover er al van 'volgen' sprake is, is onbekend wie wie volgt: men kan niet op voorhand uitsluiten dat de man zich laat leiden door de stemkeuze van de vrouw of dat man en vrouw ieder voor zich tot een politieke keuze komen die, niet zo verwonderlijk, dan vaak dezelfde is.

De tweede verklaring kan worden samengevat in: 'the commitment to the eternal woman'. Bourque en Grossholtz doelen hier op het feit dat politiek gedrag van vrouwen verklaard wordt uit haar rol als echtgenote en moeder, hetgeen impliceert dat de zwakkere politieke positie van vrouwen noodzakelijk en functioneel is in de bestaande maatschappij. Een treffende illustratie hiervan vinden wij bij De Jong: 'Deze mindere belangstelling en activiteit, die ten nauwste wordt geacht samen te hangen met de meer naar binnen, op het huisgezin gerichte werkzaamheid en in het algemeen met de positie in onze samenleving van de vrouw, uit zich onder meer in een geringe opkomst bij de stembus en een zich meer conformeren aan de politieke inzichten van de man in het huwelijk' (De Jong, 1956, p. 146).

Een derde verklaring volgens Bourque en Grossholtz is de veralgemening van mannelijk politiek gedrag tot het algemene politieke gedrag. Mannelijk getypeerde karakteristieken als agressiviteit en overheersing en de (meer) op mannen toegesneden leefsituaties (beroep buitenshuis, activiteiten in vakbonden e.d.) staan centraal in de definiëring van begrippen die politiek gedrag meten en interpreteren. 'Een vorm van weten-

schappelijk sexismen', aldus Boddendijk (1980, p. 16), hiermee doelend op de situatie waarin onderzoeksvragen worden toegeschreven op de situatie waarin mannen zich bevinden en waar de resultaten met mannenogen worden geïnterpreteerd.

Electoraal gedrag van vrouwen en mannen

In deze paragraaf vergelijken wij het electoraal gedrag van vrouwen en mannen. Allereerst richten wij ons op het al dan niet opkomen bij Tweede-Kamerverkiezingen, en daarna op de partijkeus. Tenslotte bezien wij de stabiliteit van het kiesgedrag en enkele politieke houdingen.

Zoveel als mogelijk is zal gebruik gemaakt worden van de gegevens van alle 5 nationale kiezersonderzoeken die sinds 1971 gehouden zijn. Het gaat hier dan om gegevens over de parlementaire verkiezingen van 1971, 1972, 1977, 1981 en 1982. Een dergelijke vergelijking door de tijd heen heeft voordelen boven het bekijken van gegevens voor één tijdstip. In de eerste plaats wordt het risico kleiner dat uitspraken worden gedaan over het kiesgedrag gebaseerd op uitkomsten die in het perspectief van een reeks verkiezingen als uitzondering beschouwd moeten worden. Een analyse door de tijd heen biedt dus de mogelijkheden om meer algemeen geldende uitspraken te kunnen doen over verschillen tussen vrouwen en mannen in electoraal gedrag. Een tweede voordeel van het beschouwen van de gehele periode van 1971-1982 is dat het mogelijk wordt om systematische veranderingen op het spoor te komen die zich in deze periode hebben voorgedaan. Juist in deze periode is dit zeer wel mogelijk, aangezien te verwachten valt dat de 'tweede feministische golf' effecten zal hebben gehad op de verhouding tussen vrouwen en politiek.

Opkomst

In de literatuur over kiesgedrag komt vooral in andere landen dan Nederland het beeld naar voren dat vrouwen minder zouden opkomen dan mannen. In de Nederlandse electorale onderzoeken wordt regelmatig onder andere aan dit beeld gerefereerd. In een onderzoek uit 1954 bleek dat vrouwen slechts in zeer geringe mate minder naar de stembus gaan dan mannen: het verschil bedroeg 0,8%. De Jong (1956, p. 146) wijt het ontbreken van een verschil niet in de eerste plaats aan de mogelijke onjuistheid van het stereotiepe beeld, maar aan het bestaan van opkomstplicht. Deze interpretatie wordt in de hand gewerkt doordat (in 1954) vrouwen veel minder dan mannen (73 versus 82%) verklaren ook te gaan stemmen als er geen opkomstplicht zou bestaan (*De Nederlandse Kiezer*, 1956, p. 81).

Hoe riskant het is om op basis van dergelijke hypothetische vragen uitspraken over gedrag te doen blijkt uit gegevens over opkomst sinds de afschaffing van de plicht te verschijnen in het stemlokaal. (De Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 waren de eerste verkiezingen na deze afschaffing). Sinds 1971 is er géén noemenswaardig verschil in opkomst. In de steekproeven van ondervraagde kiezers in de verschillende jaren vinden wij:

Tabel 1: Verschil in opkomst tussen vrouwen en mannen (Tweede-Kamerverkiezingen)

	1971	1972	1977	1981	1982
M	87.4%	88.8%	91.3%	92.5%	89.2%
V	86.0%	90.1%	91.0%	94.4%	88.8%

In 1971, 1977 en 1982 is de opkomst van vrouwen iets lager dan van mannen. In 1972 en 1981 hebben vrouwen meer gestemd. De verschillen zijn echter in alle jaren zo gering dat zij niet de conclusie rechtvaardigen dat er in het hele electoraat een werkelijk verschil in opkomst bestaat.

Partijkeuze

Evenzeer als ten aanzien van opkomst kan men regelmatig in de literatuur een bepaald stereotiep beeld over de partijkeuze van vrouwen aantreffen: vrouwen zouden vaker op behoudende of godsdienstig georiënteerde partijen stemmen dan mannen. Een van de angsten van socialisten en liberalen begin deze eeuw was, dat de christelijke en rechtse partijen na de invoering van het vrouwenkiesrecht verhoudingsgewijs meer stemmen van vrouwen zouden ontvangen dan zij zelf (Boddendijk, 1980, p. 30). Deze veelgehoorde opvatting wordt op verschillende wijzen onderbouwd. Een vaak gehoorde uitspraak wordt in 1959 verwoord door Lane (1959, p. 120-121), die de oorzaak zoekt in het 'wezen van de vrouw': socialist zijn en een echte vrouw zijn is onverenigbaar, dat leidt tot een 'confusion of sex role'. Andere auteurs (o.m. Lijphart, 1974, p. 255) zoeken het meer in de relatie met religie: vrouwen zouden godsdienstiger zijn en meer naar de kerk gaan dan mannen. 'Geloof en traditionele waarden als 'huwelijk' en 'gezin' lijken vaak een grotere rol te spelen in het leven van vrouwen' (De Nederlandse Kiezer 1977, 1977, p. 158). Ook leeftijd wordt wel genoemd als mogelijke verklaring van het – veronderstelde – rechtser stemgedrag van vrouwen. (Evans, 1980, p. 217). Oudere mensen hechten vaak meer aan traditie, stemmen vaker op confessionele

partijen dan jonge mensen. Gezien de leeftijdsopbouw – er zijn meer oudere vrouwen dan mannen – zouden er dus meer (oudere) vrouwen dan mannen een traditioneel en confessioneel stemgedrag vertonen. Als laatste 'verklaring' noemen we de bestaande arbeidsdeling tussen vrouwen en mannen. De doorgaans meer geïsoleerde positie van huisvrouwen: een grotere gerichtheid op het binnengebeuren zou een grotere behoudendheid te weeg brengen. Bovengenoemde uitspraken hebben gemeen dat men van vrouwen een andere partijkeuze dan van mannen verwacht. In welke mate deze verwachtingen sinds 1971 realistisch zijn blijkt uit tabel 2, waarin het stemgedrag van vrouwen en mannen is weergegeven.

Tabel 2: Partijkeus van mannen en vrouwen voor de grotere partijen (percentages)

	1982		1981		1977		1972		1971	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
PvdA	29.8	33.5	26.1	21.9	35.6	36.0	25.3	27.3	26.6	22.0
CDA	26.7	26.9	29.7	37.0	32.0	37.7	(31.1)	(32.9)	(35.8)	(41.8)
KVP							16.0	16.6	22.2	25.0
AR							11.0	9.2	7.8	10.1
CHU							4.1	7.1	5.8	6.7
VVD	25.7	24.0	16.0	15.4	18.4	11.3	15.5	16.5	10.1	9.1
D'66	5.7	5.0	15.0	12.0	5.7	7.3	3.5	4.6	7.9	10.3
CPN	1.9	1.0	2.9	1.0	.8	.9	3.6	1.8	2.6	2.2
PPR	2.1	2.1	2.2	2.1	2.1	1.8	6.7	5.1	2.0	1.6
PSP	1.9	3.8	3.2	2.3	.8	.6	1.5	1.0	2.0	.8
DS'70	.8	.4	.3	.9	.8	.5	3.9	3.3	7.4	5.9
SGP	2.2	1.0	1.4	1.5	1.6	.8	2.6	3.3	1.8	1.9
GPV	.6	.6	1.4	.5	1.5	.8	2.1	.7	.9	1.6

Leesvoorbeeld: In 1982 stemden 29.8% van de mannelijke respondenten op de PvdA. Van de vrouwen waren dat er 33.5%.

Het stemmen op de PvdA levert geen systematische verschillen op tussen vrouwen en mannen over de gehele reeks verkiezingen. De voorkeur voor deze partij wisselt wel per jaar: in 1982, '77 en '72 stemden meer vrouwen op de PvdA, in 1981 en 1971 deden meer mannen dit. De keuze voor het CDA, toont een iets ander beeld. De verschillen tussen vrouwen en mannen variëren per verkiezing. In 1971 stemden vrouwen duidelijk vaker op de christen-democratische partijen dan mannen: het verschil is 6%. In 1982 is er nog maar 0.2% verschil. Dit betekent overigens niet dat het hier zou gaan om een geleidelijk aan steeds kleiner wordend verschil: in 1972 en in 1982 is de steun voor de christen democraten van vrouwen en mannen ongeveer gelijk. In 1971, 1977 en 1981 daarentegen stemmen vrouwen relatief vaker op deze partijen. Kennelijk is er niet sprake van een noodzakelijk meer christen-democratisch gericht stemgedrag van vrouwen, maar eerder van verkiezingsspecifieke factoren die een rol spelen.

De VVD is vrijwel in alle 5 verkiezingen aantrekkelijker voor mannen dan voor vrouwen, terwijl een grotere voorkeur van mannen voor D'66 alleen opgaat voor 1982 en 1981. In de jaren daarvoor stemden meer vrouwen op D'66 dan mannen, maar ook hier zijn de verschillen vrij klein. Hetzelfde kunnen we zeggen voor de kleine partijen: vrouwen en mannen verschillen doorgaans niet sterk in hun keuze voor kleine partijen.

Om te komen tot een duidelijker beeld van verschillen tussen vrouwen en mannen in de mate waarin zij progressief of behoudend respectievelijk seculair of confessioneel stemmen, hebben we de partijen waarop men kan stemmen gegroepeerd in respectievelijk linkse, midden en rechtse partijen, en in godsdienstige en niet-godsdienstige partijen.³ Voor elk van deze twee indelingen hebben wij de samenhang tussen stemkeuze en geslacht berekend. De gehanteerde maat (Kendalls tau) geeft de sterkte van het verband tussen variabelen aan. Een tau van 0 betekent dat er geen verband bestaat, bij een tau van +1 of -1 is er sprake van een volledig positief dan wel negatief verband. Een positief verband geeft in dit geval aan dat vrouwen rechtser, respectievelijk confessioneler stemmen dan mannen, een negatief

Tabel 3: Relatie tussen sekse en stemkeuze (Kendalls tau)

	'82	'81	'77	'72	'71
Links-rechts-stemmen	-.04	.06	-.01	.01	.06
Seculair-confessioneel stemmen	-.02	.07	.06	.01	.06

Leesvoorbeeld: In 1982 is er sprake van een (te verwaarlozen) verschil tussen vrouwen en mannen (tau = -.04) in de richting van hun stemkeuze. Vrouwen stemmen linkser dan mannen.

verband geeft het omgekeerde aan.⁴

Geen van beide variabelen vertoont een noemenswaardig verband met geslacht. In het algemeen is er dus geen sprake van *systematische* verschillen in het stemgedrag tussen vrouwen en mannen. Hooguit wordt de suggestie gewekt dat in sommige jaren vrouwen iets rechtser respectievelijk confessioneler stemmen. Tevens toont dit overzicht het gevaar aan van uitspraken gebaseerd op één tijdstip. Op grond van gegevens uit 1977 concludeert Daalder (1979, p. 198-199) dat: 'the strong preference of women in comparison to men for the religious parties is in agreement with earlier international findings'. Deze verschillen zijn echter zo zwak en onregelmatig over verkiezingen, dat het de hardnekkigheid van het genoemde stereotiep niet rechtvaardigt.

We merkten reeds op dat de verwachtingen die in het stereotiepe beeld liggen besloten, stoelen op bepaalde achtergronden, die het van belang maken om andere kenmerken in de analyse te betrekken: kerkelijkheid, leeftijd en buitenshuis werken. De vraag is nu of als we met deze verschillen rekening houden, de conclusie blijft gelden dat er praktisch geen, in ieder geval geen systematische verschillen zijn in partijkus tussen vrouwen en mannen.

Voor de drie laatste verkiezingsonderzoeken, 1982, 1981 en 1977, hebben we allereerst de sekseverschillen in de mate van behoudend stemmen respectievelijk het al dan niet confessioneel stemmen onderzocht binnen de groepen van regelmatige kerkgangers, van gelovigen die (vrijwel) nooit naar de kerk gaan en van mensen zonder godsdienst afzonderlijk.⁵ Deze controle brengt slechts een geringe specificatie⁶ aan op het ontbrekend verband tussen geslacht en de mate van behoudend stemmen. Sekseverschillen gaan – voorzover al aanwezig – bij de buitenkerkelijken meer in de richting dat vrouwen linkser stemmen dan mannen, bij regelmatige kerkgangers stemmen vrouwen juist iets rechtser. Wat betreft het al dan niet confessioneel stemmen is evenmin sprake van een duidelijke doorbreking van het nulverband binnen de genoemde subgroepen. Ook de analyse van mogelijke sekseverschillen in stemkeuze binnen diverse leeftijdsgroepen⁷, teneinde te controleren voor een mogelijk effect van een andere leeftijdsopbouw voor de beide geslachten, levert geen noemenswaardige verschillen op van de gegevens als gepresenteerd in tabel 3. Samenvattend kunnen we stellen dat er in Nederland nauwelijks sekseverschillen zijn in stemkeuze, ook niet als we subgroepen van al dan niet kerkelijken, jongeren en ouderen, apart bekijken.

Wanneer we tenslotte de groep met een betaalde baan buitenshuis vergelijken met de overige respondenten, dan blijkt uit tabel 4 dat de relatie tussen links-rechts stemmen respectievelijk seculair-confessioneel stem-

men en sekse voor die twee groepen anders is. Globaal komt het er op neer dat de groep buitenshuis werkende vrouwen iets linkser respectievelijk meer seculair stemt dan buitenshuis werkende mannen, terwijl de niet-buitenshuis werkende vrouwen iets rechtser respectievelijk wat meer confessioneel stemmen dan de overeenkomstige mannen. De verschillen zijn overigens niet in alle jaren steeds aanwezig: zo zien we voor 1982 alleen een verschil voor buitenshuis werkenden, terwijl zich in 1981 precies het omgekeerde voordoet. Op grond van de eerder uitgevoerde controles naar mate van kerkelijkheid en leeftijd, ligt het niet voor de hand dat de hier gevonden verschillen het gevolg zijn van een onderscheid in samenstelling naar deze kenmerken van de groep buitenshuis werkenden ten opzichte van de overige respondenten.

Tabel 4: De relatie tussen links-rechts, resp. sec.-confes. stemmen en sekse, gecontroleerd voor buitenshuis werken (Kendalls tau)

	1982		1981		1977		1972		1971	
	ja	nee	ja	nee	ja	nee	ja	nee	ja	nee
links-rechts stemmen	-.10	.02	-.02	.11	-.08	.03	-.02	.03	.02	.08
seculair- confessioneel stemmen	-.11	.01	-.04	.11	-.01	.03	-.04	.02	-.01	.03

Leesvoorbeeld: Onder de buitenshuis werkenden is er in 1982 een licht verschil (tau=-.10) tussen vrouwen en mannen, met dien verstande dat buitenshuis werkende vrouwen linkser stemmen dan buitenshuis werkende mannen.

Omdat het wel of niet buitenshuis werken van vrouwen kan samenhangen met het inkomen of de genoten opleiding zijn de gegevens uit tabel 4 nog eens gecontroleerd voor deze variabelen. Geen van beide variabelen heft echter het gevonden onderscheid in sekseverschillen op. Ter verklaring van deze verschillen kan aan een aantal mogelijkheden worden gedacht, zoals bij voorbeeld zelfselectie voor een betaalde baan buitenshuis door specifieke groepen vrouwen – linkse vrouwen kiezen eerder een baan of rechtse vrouwen werken vaker thuis –, of de invloed van een andere ervaringswereld voor buitenshuiswerkenden op de politieke voorkeur. Welke van deze verklaringen het meest plausibel is, valt binnen het kader van dit artikel niet te beantwoorden.

Wispelturig?

Haaks op het beeld dat vrouwen doorgaans traditioneler dan mannen in ideeën en handelen zouden zijn, bestaat de eveneens wijdverbreide opvatting dat vrouwen 'maar wat met hun stem zouden doen'. (Goot en Reid, 1975, p. 25-29) Het stereotiep van vrouwen als irrationele wezens vinden we terug in de opvatting dat de stemkeuze van vrouwen zeer snel en vaak door irrelevante factoren te beïnvloeden is, hetgeen niet als een goede democratische houding wordt bestempeld.

Vrouwen zouden zich meer laten leiden door persoonlijke en emotionele dan door rationele overwegingen. Het uiterlijk van de lijsttrekker zou voor hen belangrijker zijn dan de ideologie van een partij of de standpunten van de partij op bepaalde strijdpunten. Om deze opvatting van wispelturig stemgedrag te toetsen zijn verschillende variabelen gebruikt, die in sommige literatuur aangemerkt worden als indicatoren voor 'onvolwassen' politiek gedrag:

- de frequentie van 'wisselgedrag' (dat wil zeggen of men in voorgaande verkiezingen soms op een andere partij gestemd heeft)⁹;
- het *moment* waarop men besloten heeft hoe te stemmen;
- het *belang* dat men in de kandidaten stelt.

Tabel 5: Samenhang tussen sekse en het wisselen van de partijkeuze ten opzichte van vorige verkiezingen (Kendalls tau)

	1982	1981	1977	1972	1971
Wisselen van partijkeus	-.00	.09	-.02	*	.05

* In 1972 is deze vraag niet op gelijksoortige manier gesteld.

Leesvoorbeeld: In 1982 is er geen verschil tussen vrouwen en mannen voor wat betreft het veranderen in partijkeuze.

We zien voor geen van de jaren grote verschillen tussen vrouwen en mannen. In 1981 en 1971 blijken vrouwen iets stabiel in hun stemkeuze te zijn dan mannen en in 1977 en 1982 bestaat er niet of nauwelijks verschil. In alle jaren is dat verband in de steekproef zwak en rechtvaardigt generlei conclusies over verschillen tussen vrouwen en mannen in het gehele electoraat.

Ook ten aanzien van het moment waarop kiezers het besluit nemen om op een bepaalde partij te stemmen blijkt er geen noemenswaardig verschil te zijn. De desbetreffende analyse-resultaten laten wij hier verder onvermeld.

Wat betreft de derde indicator, het belang dat respondenten stellen in politieke kandidaten, zijn niet veel gegevens voorhanden. In de verkiezingsonderzoeken is niet uitgebreid gevraagd naar de mening van het electoraat over politici. Of vrouwen zich bij hun partijkeus meer of minder laten leiden door het uiterlijk van de lijsttrekker/kandidaat van een bepaalde partij, dan door de positie van die partij ten aanzien van beleidsvragen is niet direct uit de voorhanden zijnde gegevens te achterhalen, maar wordt wel vaak verondersteld. Een gering verschil in het percentage vrouwen en mannen (respectievelijk 8% en 6%) die in 1977 op D'66 stemden, leidde tot de volgende verklaring: 'Het is natuurlijk mogelijk dat Terlouw een bijzondere aantrekkingskracht op vrouwelijke kiezers uitoefent (Terlouw-vrouwen?) (...)' (De Nederlandse Kiezer, 1977, p. 158). Uit de gegevens over partijkeuze in 1981 en 1982 (zie tabel 2) moeten we dan afleiden dat Terlouw zijn voor vrouwen specifieke aantrekkingskracht zeer snel verloren heeft. Immers in 1981 en 1982 stemden vrouwen iets minder op D'66 dan mannen.

Wel is in 1982 en 1981 gevraagd naar het vertrouwen dat men had in een aantal lijsttrekkers van grote partijen. Deze vraag hebben we gebruikt als indicator voor de mate waarin politiek gepersonaliseerd wordt. Het idee is dat kiezers die in zeer sterke mate op de persoon van een politicus afgaan, op deze vragen naar vertrouwen vooral extreem positief of extreem negatief zullen reageren ('zeer veel' respectievelijk 'helemaal geen' vertrouwen).¹⁰ Tabel 6 geeft aan in hoeverre de antwoorden van vrouwen en mannen in dit opzicht van elkaar verschillen in 1981 en in 1982.

Tabel 6: Het verschil tussen vrouwen en mannen wat betreft hun score op een schaal die aangeeft of men een uitgesproken mening heeft over lijsttrekkers

1982	0 (geen)	1	2	3	4 (veel)	N
M	6.3%	22.0%	27.7%	31.1%	12.9%	672
V	5.2%	18.4%	32.9%	31.2%	12.3%	724
1981	0 (geen)	1	2	3	4 (veel)	
M	9.8%	20.6%	34.2%	24.8%	10.5%	806
V	9.0%	20.4%	33.1%	25.0%	12.6%	804

Leesvoorbeeld: In 1982 had 6.3% van de mannen geen uitgesproken positief of negatief oordeel over een van de vier lijsttrekkers, terwijl 12.9% over alle vier een uitgesproken oordeel had.

Voor zowel 1982 als 1981 is er nagenoeg geen verschil tussen vrouwen en mannen in de mate waarin men ongenueanceerd positief of negatief de belangrijke lijsttrekkers beoordeelt.

Alles bijeen valt het met die 'wispelturigheid' van vrouwen dus nogal mee, in ieder geval is er geen enkele aanwijzing dat zij wispelturiger zijn dan mannen.

Politieke houdingen

In het begin van dit artikel beschreven we het beeld van a-politieke vrouwen, zoals dat vaak gehanteerd wordt in (kiezers)onderzoek. Dit beeld van kiezers wordt niet alleen gedefinieerd door gedrag (opkomst en stemkeus), maar ook door verschillende politieke houdingen, als politiek zelfvertrouwen, politieke kennis en politieke belangstelling. Dit soort kenmerken wordt veelvuldig in verkiezingsonderzoek gebruikt om opkomst en stabiliteit van de partijkeuze te verklaren. Politiek zelfvertrouwen geeft de mate aan waarin men het gevoel heeft persoonlijk invloed te kunnen uitoefenen op de werking van het politieke systeem; politieke kennis¹¹ in hoeverre men op de hoogte is van de samenstelling van de regering ('72 en '71) of in hoeverre men aan de hand van foto's politici (her)kent, zowel wat naam, functie als partij betreft ('82, '81 en '77). Onder politieke belangstelling wordt verstaan de mate waarin men zich bezig wil houden met zaken die in het dagelijks spraakgebruik als politiek worden aangemerkt.

Gezien de ontwikkeling in de 70er jaren, valt wellicht een trend te verwachten namelijk dat eventuele sekseverschillen in bovengenoemde politieke houdingen door de jaren heen minder zullen zijn geworden.

In Tabel 7 zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen weergegeven voorzover het deze politieke houdingen betreft.

Deze gegevens tonen een geheel ander beeld: voor de 5 verkiezingen blijkt

Tabel 7: Relatie tussen sekse en politieke houdingen (Kendalls tau)

	1982	1981	1977	1972	1971
Politiek zelfvertrouwen	-.11	-.14	-.27	-.10	-.10
Politieke interesse	-.26	-.28	-.12	-.27	-.24
Politieke kennis	-.19	-.21	-.33	-.13	-.20

Leesvoorbeeld: In 1982 is er enig verschil (tau = -.11) tussen vrouwen en mannen wat betreft hun politiek zelfvertrouwen, namelijk vrouwen hebben minder politiek zelfvertrouwen dan mannen.

voor alle drie de politieke houdingen een zwak, maar toch niet mis te verstaan verband te bestaan. Bovendien wijst dit verband voor alle jaren in dezelfde richting: vrouwen hebben minder politiek zelfvertrouwen, minder politieke kennis en minder politieke belangstelling. Hoewel deze relaties niet voor alle verkiezingen even sterk zijn is er ook geen sprake van een duidelijke trend, veroorzaakt door maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen 15 jaar. Het ontbreken van een trend in de richting van een steeds kleiner wordend verschil tussen vrouwen en mannen, valt wellicht te verklaren doordat de onderzochte politieke houdingen slechts een beperkt deel meten van de totale 'politieke betrokkenheid'. Mogelijkerwijs hebben genoemde maatschappelijke ontwikkelingen wel effect gehad op andere, meer algemene houdingen.

Bovenstaande sekseverschillen in politiek zelfvertrouwen, politieke interesse en politieke kennis hebben voor een belangrijk deel bijgedragen aan het beeld van 'de a-politieke vrouw'. De vraag is nu op welke wijze de geconstateerde verschillen begrepen moeten worden. Tegenwoordig verklaart vrijwel niemand de lage score op deze indices vanuit het 'wezen' van de vrouw, zoals in het begin van deze eeuw nog het geval was in de discussie over het vrouwenkiesrecht. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de verschillen tussen vrouwen en mannen in maatschappelijke en sociale positie weerspiegeld worden in de gebruikte meetinstrumenten. De instrumentele waarde van de gebruikte meetinstrumenten is mogelijkerwijs voor vrouwen en mannen niet dezelfde, omdat ze gerelateerd zijn aan een beperkt aantal ervaringen die vrouwen en mannen niet in gelijke mate delen. Maakt men bij voorbeeld ter bepaling van het niveau van politieke kennis gebruik van een gering aantal indicatoren, dan werkt men dus eigenlijk met een kleine steekproef uit alle mogelijke indicatoren van politieke kennis. De kans bestaat nu dat de uitverkoren indicatoren (en dus de resulterende index voor politieke kennis) slechts betrekking hebben op een specifiek deel van wat onder politieke kennis zou kunnen worden verstaan. Als dat specifieke deel meer op de ervaringswereld van mannen dan van vrouwen betrokken is, dan zullen vrouwen op deze operationalisatie van politieke kennis lager scoren.

We hebben geprobeerd hierin meer duidelijkheid te krijgen door het verband tussen de houdingsvariabelen en enkele andere variabelen voor vrouwen en mannen apart te analyseren.

In de literatuur wordt het niveau van politieke kennis vaak in verband gebracht met opleiding: mensen die een hogere opleiding hebben genoten hebben een hoog niveau van politieke kennis. Ook wordt verband gelegd tussen de mate van politiek zelfvertrouwen respectievelijk politieke interesse en het feit of respondenten een betaalde baan buitenshuis uitoefenen.

Het buitenshuis werken zorgt doorgaans voor een veelvoud aan contacten met anderen, tal van andersoortige maatschappelijke ervaringen en een groter zelfvertrouwen en waardering voor het eigen kunnen.

Opleiding en het al dan niet buitenshuis werken zijn op de zelfde wijze voor vrouwen en mannen geoperationaliseerd en wij veronderstellen dat deze variabelen qua instrumentele betekenis voor mannen en vrouwen equivalent zijn. Mogelijke verschillen in samenhang tussen de politieke houdingen en criteriumvariabelen zouden er dan op kunnen wijzen dat de gebruikte indices voor vrouwen en mannen niet een zelfde instrumentele waarde hebben. Tabel 8 geeft de betreffende samenhang aan voor de jaren 1982, 1981 en 1977.

Tabel 8: Samenhang tussen enkele politieke houdingen en enige achtergrondvariabelen voor mannen en vrouwen (Kendalls tau)

	1982		1981		1977	
	M	V	M	V	M	V
Opleiding – politieke kennis	.30	.25	.27	.18	.36	.17
Werken buitenshuis – politiek zelfvertrouwen	.13	.21	.12	.17	-.01	.09
Werken buitenshuis – politieke interesse	.04	.07	.01	.07	.07	.12

Leesvoorbeeld: In 1982 is het verband tussen opleiding en pol. kennis voor mannen iets sterker dan voor vrouwen.

We zien in de gepresenteerde samenhangen enige verschillen tussen mannen en vrouwen. Voor mannen is de samenhang tussen opleiding en politieke kennis iets sterker dan voor vrouwen. Daarentegen is de samenhang tussen politiek zelfvertrouwen respectievelijk politieke interesse en het wel of niet buitenshuis werken iets groter voor vrouwen dan voor mannen.

De tussen vrouwen en mannen gevonden verschillen in samenhang tussen criteriumvariabelen en politieke houdingen, kunnen op grond van bovenstaande analyses niet zonder meer tot één enkele oorzaak worden herleid. Wel kan worden geconstateerd dat de ter bepaling van genoemde politieke houdingen gebruikte meetinstrumenten niet voor beide groepen eenzelfde instrumentele waarde bezitten. Dat betekent dat een andere

keuze van indicatoren (een andere 'steekproef' dus) tot andere resultaten zou kunnen leiden. De conclusie is dus niet dat de gebruikte meetinstrumenten geen politieke kennis, politiek zelfvertrouwen respectievelijk politieke interesse meten, maar eerder dat het om specifieke politieke kennis, zelfvertrouwen en belangstelling gaat, die meer op de ervaringswereld van mannen dan van vrouwen aansluit. Indien men nu op basis van dergelijke meetinstrumenten tot het beeld van tabel 7 besluit, namelijk dat vrouwen minder politieke kennis, zelfvertrouwen en belangstelling hebben, dan geeft men daarmee impliciet te kennen, dat die meetinstrumenten voor mannen en vrouwen wel instrumentele equivalentie bezitten. Op grond van onze analyses lijkt er echter alle reden dat ter discussie te stellen.

Slotopmerkingen

In dit artikel hebben wij ons in eerste instantie beziggehouden met het nagaan van de juistheid van een aantal veelgehoorde opvattingen over electoraal gedrag van vrouwen, namelijk dat zij vergeleken met mannen minder zouden participeren, anders – behoudender en/of confessioneler – zouden stemmen en dat zij minder weloverwogen hun stem zouden uitbrengen. Op basis van gegevens over de Tweede-Kamerverkiezingen van 1971 tot en met 1982 kan dit beeld verworpen worden: als de gehele groep mannen met de gehele groep vrouwen vergeleken wordt, bestaan er amper verschillen in hun electorale gedrag. Deze resultaten kunnen echter slechts beschouwd worden als een allereerste stap in een studie van het electorale gedrag van vrouwen. Het ligt immers voor de hand dat het uitsplitsen van vrouwen naar verschillen in hun sociale en economische omstandigheden, ideologische identificatie (o.a. ten opzichte van de vrouwenbeweging) verschillen in electoraal gedrag te zien zullen geven. De kenmerken die verschillen in electoraal gedrag tussen vrouwen kunnen verklaren, zullen niet vanzelfsprekend dezelfde zijn als die welke variantie in het kiesgedrag van mannen verklaren. Een voorbeeld daarvan bleek de factor 'al dan niet buitenshuis werken' te zijn, die van invloed bleek te zijn op verschillen tussen vrouwen en mannen in hun stemgedrag. Het lijkt ons noodzakelijk dat in de komende jaren meer systematische aandacht besteed wordt aan het effect van variabelen die vanuit de sociale, economische, gezins- en ideologische ervaringen van vrouwen gedefinieerd zijn, als aanvulling op de voornamelijk vanuit posities van mannen gedefinieerde sociaal-economische en houdingsvariabelen.

Een tweede empirisch resultaat dat uit onze analyses naar voren kwam, is de systematisch lagere score van vrouwen vergeleken met mannen op houdingsvariabelen die aspecten van politieke betrokkenheid indiceren.

Dit soort bevindingen onderbouwt doorgaans een beeld van vrouwen als politiek (in breder verband dan alleen verkiezingen) onkundig, ongeïnteresseerd en onmachtig. Het ligt voor de hand om deze verschillen niet op te vatten als het resultaat van de verschillen in het 'wezen' van de man en de vrouw, zoals in het begin van deze eeuw nog gebruikelijk was, maar eerder als het gevolg van verschillen in socialisatie en politieke posities. Waarbij dan opgemerkt dient te worden dat bij onderzoek niet per sé de maatschappelijke en politieke situaties van mannen als uitgangspunt zouden moeten dienen. Immers, het feit dat vrouwen en mannen op de in zeer algemene termen gemeten grootheden als 'interesse' en 'betrokkenheid' verschillend scoren, hoeft niet slechts te duiden op een verschil in socialisatie en maatschappelijke posities. Mogelijk kan een heel ander beeld ontstaan, indien politiek relevante onderwerpen zodanig worden gekozen en de vragen in de enquêtes zodanig worden geformuleerd, dat ze tevens bij de ervaringen van vrouwen aansluiten. Zo blijkt dat vrouwen lang niet op alle issuegebieden minder geïnformeerd en geïnteresseerd zijn (*De Nederlandse Kiezer 1977*, 1977, p. 31). Verschillen tussen vrouwen en mannen kunnen ook worden toegeschreven aan het feit dat – zeker de landelijke – politiek door mannen gedefinieerd en uitgevoerd wordt. Daarbij komt zoals Schattschneider terecht opmerkt: 'Whoever decides what the game is about, decides also who can get into the game' (Schattschneider, 1960, p. 105).

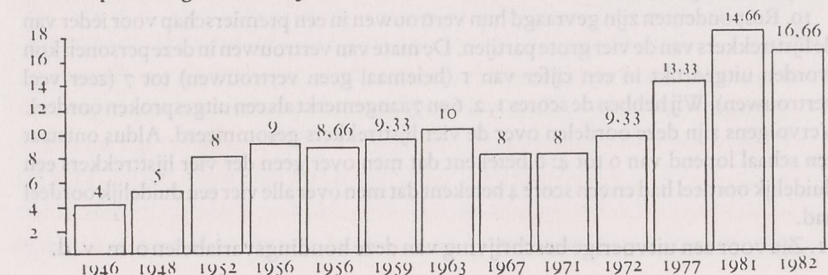
De conclusie lijkt dan ook niet gerechtvaardigd, dat vrouwen minder dan mannen aan het ideaal van de staatsburger voldoen, maar eerder dat het politieke systeem meer een systeem van en voor mannen is.

Noten

1. De huidige verdeling van vrouwen en mannen over de vier vertegenwoordigende organen is als volgt:

	M	V
Gemeenteraden:	84% (9958)	16% (1839)
Provinciale Staten:	79% (560)	21% (145)
Eerste Kamer:	79% (59)	21% (16)
Tweede Kamer:	83% (125)	17% (25)

2. Het percentage vrouwelijke Tweede-Kamerleden is als volgt gestegen:

Voor de jaren 1946 t/m 1977 overgenomen uit: Boddendijk, 1980, p. 116

3. Op grond van de gewijzigde opstelling van partijen, en bijgevolg de aangepaste perceptie van de partijposities bij het electoraat, is de indeling in categorieën van deze variabele niet over alle jaren gelijk. Worden PPR en BP in 1971 en 1972 nog tot de middenpositie gerekend, vanaf 1977 worden ze opgenomen in de groepen links, respectievelijk rechts. Vanaf 1977 resteren D'66 en DS'70 als middenpartijen (zie ook v. d. Eijk en Niemöller, 1983, p. 250). Bij de indeling in seculaire en confessionele partijen is de PPR niet als confessionele partij opgenomen.

4. De gepresenteerde samenhangsmaten (hier Kendalls tau) zijn berekend op grond van gegevens van ondervraagden die de steekproef vormen uit het electoraat. Vastgesteld kan worden of de hoogte van de samenhangsmaten zodanig zijn, dat met redelijke mate van zekerheid verbanden als gesuggereerd door de samenhangsmaat niet slechts gelden voor de steekproef maar voor dat gehele electoraat van toepassing zijn. In dit artikel is afgezien van een dergelijke toets op statistische significantie om de aandacht niet af te leiden van de inhoudelijke betekenis van de gepresenteerde cijfers: een onbeduidend verband wordt er niet sterker door wanneer het naar alle waarschijnlijkheid voor het gehele electoraat van toepassing is.

5. De indeling naar kerkelijkheid kent drie categorieën:

- godsdienstige die ten minste eens per maand naar de kerk gaan
- godsdienstige personen die (vrijwel) nooit naar de kerk gaan
- personen zonder godsdienst

6. Onder specificatie verstaan we hier een situatie waarbij de samenhang tussen twee variabelen, bij voorbeeld geslacht en de mate van behoudend stemmen, van subgroep tot subgroep verschilt.

7. De indeling in leeftijdsgroepen kent zes categorieën: 18 t/m 24 jaar; 25 t/m 29 jaar; 30 t/m 35 jaar; 36 t/m 45 jaar; 46 t/m 59 jaar; 60 jaar en ouder.

8. Bij de indeling in mensen met een betaalde baan buitenshuis en overige respondenten moet worden bedacht dat de laatste groep is samengesteld uit mensen met zeer verschillende maatschappelijke posities. In deze groep vallen zowel personen die nog een opleiding volgen, personen die werkloos zijn, gepensioneerd zijn of in de huishouding werken en de kinderen verzorgen. Bij vrouwen zal het voornamelijk gaan om deze laatste groep.

9. Dat het wisselen van partijvoorkeur in dit onderzoek is opgenomen als indicator voor 'wispelturig' of 'onvolwassen' electoraal gedrag is uitsluitend gebaseerd op het feit dat partijwisseling hiervoor in de literatuur soms wordt gebruikt. Voor de stelling dat partij-wisseling juist weloverwogen en zeker niet grillig geschiedt zijn veel argumenten aan te voeren (zie hiervoor ook v. d. Eijk en Niemöller, 1983). Ter meting van de stabiliteit van de stemkeuze is aan de respondenten gevraagd, of ze altijd op de bij de laatste verkiezingen gekozen partij hebben gestemd, of dat ze ook wel eens op een andere partij hebben gestemd.

10. Respondenten zijn gevraagd hun vertrouwen in een premierschap voor ieder van de lijsttrekkers van de vier grote partijen. De mate van vertrouwen in deze personen kon worden uitgedrukt in een cijfer van 1 (helemaal geen vertrouwen) tot 7 (zeer veel vertrouwen). Wij hebben de scores 1, 2, 6 en 7 aangemerkt als een uitgesproken oordeel. Vervolgens zijn deze oordelen over de vier lijsttrekkers gesommeerd. Aldus ontstaat een schaal lopend van 0 tot 4: 0 betekent dat men over geen der vier lijsttrekkers een duidelijk oordeel had en een score 4 betekent dat men over alle vier een duidelijk oordeel had.

11. Zie voor een uitvoerige beschrijving van deze houdingsvariabelen o. m. v. d.

Eijk en de Vries (1980, p. 129 e.v.). De keuze voor een constructie van een variabele die politieke kennis meet, gebaseerd op kennis van regeringssamenstelling, is gemaakt op grond van v. d. Eijk en Niemöller (1979, p. 309).